ACUMEN: INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
ISSN: 3060-4745 IF(Impact Factor)10.71 / 2025 Volume 3, Issue 11

BANK DAROMADLARI MOHIYATI, TURLARI VA ULARNI BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISH

Ilmiy rahbar: Esanov Oybek Madatovich

Talaba: Murzamuratova Kamila Ixlasbaevna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada tijorat banklari daromadlarining iqtisodiy mohiyati, ularning shakllanish manbalari va asosiy turlari yoritiladi. Bank daromadlari foizli va foizsiz daromadlarga ajratilib, kreditlar, banklararo operatsiyalar, qimmatli qog‘ozlar, lizing, to‘lov xizmatlari hamda vositachilik operatsiyalaridan olinadigan tushumlarning mazmuni ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, daromadlarni hisoblash usuli, ularni tegishli buxgalteriya hisobvaraqlarida tan olish, hisoblangan foizlar va amalda kelib tushgan mablag‘lar o‘rtasidagi farq hamda moliyaviy natijaga ta’siri tahlil qilinadi. O‘zbekiston tijorat banklarida daromadlar hisobini yuritishda Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan hisobvaraqlar rejasining o‘rni alohida ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: bank daromadlari, foizli daromad, foizsiz daromad, kredit, depozit, komissiya, vositachilik haqi, lizing, buxgalteriya hisobi, hisobvaraqlar rejasi, moliyaviy natija.

Аннотация

В статье рассматриваются экономическая сущность доходов коммерческих банков, источники их формирования и основные виды. Банковские доходы подразделяются на процентные и непроцентные; раскрывается содержание поступлений от кредитов, межбанковских операций, ценных бумаг, лизинга, платежных и посреднических услуг. Анализируются порядок начисления и признания доходов в бухгалтерском учете, различия между начисленными процентами и фактически поступившими денежными средствами, а также влияние доходов на финансовый результат банка. Особое внимание уделяется применению плана счетов, утвержденного Центральным банком Республики Узбекистан.

Ключевые слова: доходы банка, процентные доходы, непроцентные доходы, кредит, депозит, комиссия, посредническое вознаграждение, лизинг, бухгалтерский учет, план счетов, финансовый результат.

Abstract

This article examines the economic nature of commercial banks' income, its sources and main types. Bank income is classified into interest and non-interest income. The paper explains income generated from loans, interbank transactions, securities, leasing, payment services and intermediary operations. It also discusses the accrual and recognition of income in accounting, the difference between accrued interest and cash actually received, and the effect of income on a bank's financial result. Particular attention is paid to the chart of accounts approved by the Central Bank of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: bank income, interest income, non-interest income, loan, deposit, commission, intermediary fee, leasing, accounting, chart of accounts, financial result.

Kirish

Tijorat banklari iqtisodiyotda moliyaviy vositachi sifatida faoliyat yuritib, vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini jalb qiladi va ularni kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa moliyaviy instrumentlar orqali joylashtiradi. Ushbu jarayon bank daromadlarining shakllanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bank daromadlari uning faoliyati samaradorligini, resurslardan foydalanish darajasini va moliyaviy barqarorligini baholashda muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Daromadlarning yetarli va barqaror shakllanishi bankning operatsion xarajatlarini qoplash, ehtimoliy yo‘qotishlarni bartaraf etish, kapitalni mustahkamlash va aksiyadorlar manfaatlarini ta’minlash imkonini beradi.

Bank daromadlarini to‘g‘ri hisobga olish nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, balki bank boshqaruvi uchun ham zarur. Daromad qaysi operatsiyadan, qaysi davrda va qanday shartlarda yuzaga kelganini aniq belgilash bankning rentabelligini tahlil qilishga yordam beradi. Shu sababli daromadlarni tan olishda hisoblash tamoyiliga, shartnoma shartlariga, prudensial talablar va Markaziy bankning amaldagi me’yoriy hujjatlariga rioya etish lozim. Mazkur maqolaning maqsadi bank daromadlarining mohiyati va turlarini ochib berish, shuningdek, ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini O‘zbekiston bank amaliyoti misolida yoritishdan iborat.

Asosiy qism

Bank daromadi — bankning odatdagi faoliyati davomida yuzaga keladigan va aksiyadorlar tomonidan kapitalga kiritilgan ulushlar bilan bog‘liq bo‘lmagan holda xususiy kapitalning oshishiga olib keladigan iqtisodiy nafdir. Daromad pul mablag‘lari kelib tushishi, olinadigan talablarning ko‘payishi yoki majburiyatlarning kamayishi ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq har qanday pul tushumi daromad hisoblanmaydi. Masalan, mijozning depozitga qo‘ygan mablag‘i bank uchun daromad emas, balki qaytarilishi lozim bo‘lgan majburiyatdir. Xuddi shuningdek, olingan kredit yoki ustav kapitaliga qo‘shilgan hissa ham daromad sifatida tan olinmaydi.

Bank daromadlari iqtisodiy mazmuniga ko‘ra, odatda, foizli va foizsiz daromadlarga bo‘linadi. Foizli daromadlar bank tomonidan joylashtirilgan pul mablag‘lari yoki qarz instrumentlaridan foydalanganlik uchun olinadi. Ularning asosiy manbalari mijozlarga berilgan kreditlar, boshqa banklarga joylashtirilgan depozitlar, Markaziy bankdagi mablag‘lar, qarz qimmatli qog‘ozlari va moliyaviy ijara operatsiyalaridir. Foizli daromad bankning kredit va investitsiya siyosati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, aktivlarning daromadliligini ifodalaydi.

Foizli daromadni hisoblashda shartnomada belgilangan foiz stavkasi, asosiy qarz qoldig‘i va mablag‘dan foydalanilgan davr hisobga olinadi. Moliyaviy instrumentlarning ayrim turlarida daromad samarali foiz stavkasi usuli orqali aniqlanadi. Ushbu usul instrumentning boshlang‘ich balans qiymati va kelgusidagi pul oqimlarini hisobga olib, foizli daromadni tegishli davrlarga taqsimlash imkonini beradi. Markaziy bankning tijorat banklarida foizlarni hisoblash tartibiga oid nizomida hisoblash usuli, samarali foiz stavkasi va foizli daromad tushunchalari belgilangan.

Foizsiz daromadlar bank mijozlarga ko‘rsatgan xizmatlari va boshqa operatsiyalaridan olinadi. Bunga hisob-kitob va to‘lov xizmatlari, pul o‘tkazmalari, bank kartalariga xizmat ko‘rsatish, valyuta ayirboshlash, akkreditiv va inkasso operatsiyalari, kafolatlar, trast xizmatlari, faktoring va boshqa vositachilik xizmatlari uchun olinadigan komissiyalar kiradi. Shuningdek, bankning ayrim aktivlarini sotishdan olingan foyda, ijara daromadi va boshqa operatsion tushumlar ham foizsiz daromadlar tarkibida aks ettirilishi mumkin.

Foizsiz daromadlarning ahamiyati bank faoliyatini diversifikatsiya qilishda namoyon bo‘ladi. Bank faqat kredit foizlariga tayanib qolsa, kredit portfeli sifati yomonlashgan yoki foiz stavkalari o‘zgargan davrda daromadlari keskin kamayishi mumkin. Komission va xizmat ko‘rsatish daromadlari esa bankning mijozlar bazasi, to‘lov infratuzilmasi va raqamli xizmatlari rivojlangan sari kengayadi. Shu bois zamonaviy

banklar daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, xizmatlar sifatini oshirish va mijozlar uchun qulay raqamli mahsulotlarni taklif etishga intiladi.

O‘zbekiston tijorat banklarida daromadlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasi” asosida amalga oshiriladi. Mazkur reja bank operatsiyalarini yagona metodologik asosda qayd etish, guruhlash va hisobot tuzish uchun xizmat qiladi. Hisobvaraqlar rejasida 40000 — “Daromadlar” bo‘limi ajratilgan bo‘lib, unda foizli hamda foizsiz daromadlar tegishli guruhlar bo‘yicha tasniflanadi.

Hisobvaraqlar rejasida, masalan, 40200 guruhi Markaziy bankdagi hisobvaraqlar bo‘yicha foizli daromadlarni, 40400 guruhi boshqa banklardagi hisobvaraqlar bo‘yicha foizli daromadlarni, 40600 guruhi ayrim qarz qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foizli daromadlarni ifodalaydi. Kreditlar bo‘yicha foizli daromadlar qarz oluvchilar toifasi va kredit muddatiga qarab tegishli hisobvaraqlarda yuritiladi. 45100 guruhi moliyaviy ijara bo‘yicha foizli daromadlarni, 45200 guruhi esa foizsiz daromadlarni qamrab oladi. Jumladan, 45201, 45205 hisobvaraqlari Markaziy bank va boshqa banklarga ko‘rsatilgan xizmatlar hamda vositachilik uchun olingan daromadlarni qayd etish uchun mo‘ljallangan.

Daromadni buxgalteriya hisobida aks ettirishda hisoblash tamoyili muhim o‘rin tutadi. Ushbu tamoyilga ko‘ra, daromad pul mablag‘i kelib tushgan sanada emas, balki uni yuzaga keltirgan operatsiya amalga oshirilgan va daromadni tan olish mezonlari bajarilgan davrda e’tirof etiladi. Masalan, bank mijozga kredit ajratgan va kredit shartnomasiga muvofiq foiz hisoblanadigan bo‘lsa, foiz daromadi tegishli davr uchun hisoblab boriladi. Foizning mijoz tomonidan keyinroq to‘lanishi daromadni hisoblash sanasini o‘zgartirmaydi.

Amaliy misol sifatida bank mijozga 100 million so‘m kreditni yillik 24 foiz stavkada ajratgan deb olamiz. Soddalashtirilgan hisobda, bir oy uchun foiz daromadi 100 000 000 × 24% ÷ 12 = 2 000 000 so‘mni tashkil etadi. Agar foizlar har oy hisoblanadigan bo‘lsa, bank tegishli foizli daromad hisobvarag‘i kreditida 2 million so‘mni, olinishi lozim bo‘lgan foizlar bo‘yicha aktiv hisobvarag‘i debetida esa shu summani aks ettiradi. Mijoz foizni to‘laganida pul mablag‘lari hisobvarag‘i debetlanib, hisoblangan foizlar bo‘yicha talab kamaytiriladi. Aniq hisobvaraqlar bank operatsiyasining turi, amaldagi hisobvaraqlar rejasi va bankning ichki hisob siyosatiga muvofiq tanlanadi.

Komission daromadlar ham xizmat ko‘rsatilgan davrda yoki shartnomada belgilangan tan olish shartlari bajarilganda hisobga olinadi. Masalan, bank mijozga pul o‘tkazmasi

xizmatini ko‘rsatib, buning uchun 50 ming so‘m komissiya belgilagan bo‘lsa, xizmat bajarilgach, tegishli hisob-kitob hisobvarag‘i debetlanadi va komission daromad hisobvarag‘i kreditlanadi. Agar komissiya mijoz hisobvarag‘idan darhol ushlab qolinsa, pul mablag‘lari yoki mijoz depoziti bo‘yicha tegishli hisobvaraq bilan daromad hisobvarag‘i o‘rtasida buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi.

Daromadlarni hisobga olishda hujjatlashtirish va analitik hisobning to‘g‘ri tashkil etilishi ham muhimdir. Kredit shartnomalari, foiz hisob-kitoblari, to‘lov topshiriqnomalari, bank ko‘chirmalari, komissiya tariflari, xizmat ko‘rsatish dalolatnomalari va boshqa birlamchi hujjatlar daromadni tasdiqlovchi asos bo‘lib xizmat qiladi. Banklar hisobvaraqlar rejasidagi daromad va xarajat hisobvaraqlari bo‘yicha analitik hisob yuritish tartibini o‘z ichki hisob siyosatidan kelib chiqib belgilaydi. Bu esa daromadlarni mahsulot, mijoz, filial, valyuta va operatsiya turi kesimida tahlil qilish imkonini beradi.

Daromadlarni tan olishda ehtiyotkorlik va haqqoniy baholash talablariga rioya qilish zarur. Muddati o‘tgan kreditlar bo‘yicha foizlarni hisoblash, shartlari qayta ko‘rib chiqilgan aktivlar, kredit qadrsizlanishi va undirilishi shubhali bo‘lgan foizlar alohida nazoratni talab etadi. Hisoblangan, biroq undirilmagan foizlarni asossiz ravishda daromad sifatida ko‘rsatish bankning moliyaviy natijasini sun’iy ravishda oshirib yuborishi mumkin. Shu sababli aktiv sifati, foizlarni hisoblash tartibi va tegishli zaxiralar shakllantirilishi o‘zaro muvofiqlashtirilishi lozim.

Bank daromadlari tahlilida foizli daromadlarning jami daromaddagi ulushi, foizsiz daromadlarning o‘sish sur’ati, aktivlarning daromadliligi va sof foiz marjasi kabi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Daromadlarning yuqori bo‘lishi har doim ham bank samaradorligi yuqori ekanini anglatmaydi. Chunki daromad bilan birga foizli va operatsion xarajatlar, kredit yo‘qotishlari, soliqlar ham hisobga olinishi kerak. Shu bois bank faoliyatining yakuniy samaradorligi sof foyda, aktivlar rentabelligi va kapital rentabelligi kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi.

Raqamli bank xizmatlarining kengayishi daromadlar tarkibiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Mobil ilovalar, masofaviy identifikatsiya, elektron to‘lovlar va onlayn pul o‘tkazmalari banklar uchun yangi komission daromad manbalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, raqamli xizmatlar axborot xavfsizligi, texnologik infratuzilma va mijoz ma’lumotlarini himoya qilish bilan bog‘liq xarajatlarni ham talab etadi. Shuning uchun banklar daromad manbalarini kengaytirish bilan birga, har bir xizmatning iqtisodiy samaradorligini ham baholashi lozim.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bank daromadlari tijorat banklari faoliyatining moliyaviy natijasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Ular bank aktivlaridan foydalanish, mijozlarga xizmat ko‘rsatish va moliyaviy vositachilik operatsiyalari natijasida yuzaga keladi. Daromadlar tarkibida foizli daromadlar kreditlar, banklararo joylashtirishlar, qimmatli qog‘ozlar va lizing operatsiyalaridan shakllansa, foizsiz daromadlar asosan komission, vositachilik va boshqa xizmatlardan olinadi.

Bank daromadlarini to‘g‘ri hisobga olish uchun operatsiyalarni o‘z vaqtida hujjatlashtirish, hisoblash tamoyiliga rioya qilish, daromadlarni tegishli hisobvaraqlarda aks ettirish va undirilishi shubhali summalarni alohida nazorat qilish zarur. O‘zbekiston bank amaliyotida Markaziy bank tasdiqlagan hisobvaraqlar rejasi daromadlarni yagona tartibda guruhlash va moliyaviy hisobotlarda haqqoniy ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Banklarning barqaror daromad bazasini shakllantirish uchun kredit portfeli sifatini saqlash, foizsiz xizmatlar ulushini oshirish, raqamli mahsulotlarni rivojlantirish va operatsion samaradorlikni kuchaytirish maqsadga muvofiq. Daromadlarning manbalari diversifikatsiya qilingan hamda ularning hisobi shaffof tashkil etilgan banklar moliyaviy xatarlarga nisbatan barqarorroq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2021-yil 18-noyabrdagi 20/4-son qarori bilan tasdiqlangan “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasi”, ro‘yxat raqami 3336, 26.11.2021. https://lex.uz/uz/acts/-5744540

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2023-yil 23-avgustdagi 27/4-son qarori bilan tasdiqlangan “Tijorat banklarida foizlarni hisoblash tartibi to‘g‘risida”gi nizom, ro‘yxat raqami 3460, 29.09.2023.

3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2026-yil 26-maydagi 10/14-son qarori, “Tijorat banklarida buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida”, ro‘yxat raqami 3336-4, 29.06.2026. https://lex.uz/acts/8296139

4. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-404, 13.04.2016.

5. International Accounting Standards Board. IFRS 9 Financial Instruments.

6. International Accounting Standards Board. Conceptual Framework for Financial Reporting.

7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti: https://cbu.uz